

Sønderjyder på
Østfronten i 1. Verdenskrig

Anna Marie Margrethe Wolf (1880-1950)

Hans Jørgensen Wolf (1874-1915)

Æret være deres minde

Hans Wolf

Sønderjyder på
Østfronten
i 1. Verdenskrig

*University of Southern Denmark Studies in
History and Social Sciences vol. 536*

© Hans Wolf og Syddansk Universitetsforlag 2017
Sats og tryk: Narayana Press
Omslag: Donald Jensen, Unisats ApS
Forsidebillede: Museum Sønderjylland, ISL-Lokalhistorie
Bagsidebillede: Lokalhistorisk Arkiv Graasten
ISBN 978-87-408-3024-8

Udgivet med støtte fra:
Dansk Kultursamfund af 1910
Den Hielmstjerne-Rosencroneske Stiftelse
Konsul George Jorck og Hustru Emma Jorck's Fond
VELUX FONDEN

Mekanisk, fotografisk, elektronisk eller
anden mangfoldiggørelse af denne bog
er kun tilladt med forlagets tilladelse eller
ifølge overenskomst med Copydan

Syddansk Universitetsforlag
Campusvej 55
5230 Odense M

www.universitypress.dk

Indhold

Dansksindede sønderjyder	7
Krigrerfaringer på Østfronten og i hjemmet under 1. Verdenskrig	
Forord	7
Introduktion	8
Indledning	13
De dansksindede nordslesvigeres mestringsstrategier	15
Krigen på Østfronten	19
Dansksindede nordslesvigerere i den tyske østhær	33
Baggrundsmaterialet	45
Temaerne i brevene mellem front og hjem	79
Temaerne i dagbøgerne og brevene fra østfronten	149
Soldaternes mestringsstrategier ved fronten	199
Brevene fra hjemmet	223
Efterskrift	275
Litteratur	283
Internetkilder	287
Utrykte kilder	287
Noter	289
Personregister	305
Stedregister	311

Dansksindede sønderjyder

Krigserfaringer på Østfronten og i hjemmet under 1. Verdenskrig

Forord

Inspirationen til at skrive denne bog om Østfronten kom fra min kontakt med Inge Adriansen, daværende inspektør på Sønderborg Slot, og min specialevejleder, Claus Bundgård Christensen, lektor på Roskilde Universitet. Min egen historie som barnebarn af Hans Jørgensen Wolf, der som dansksindet nordslesviger i en alder af 41 år mistede livet på Østfronten den 7. november 1915, bidrog til min interesse for 1. Verdenskrig og især Østfronten.

Af stor og afgørende betydning var det, at jeg fik adgang til tre omfattende, ikke tidligere offentliggjorte brevvekslinger mellem Østfront og hjemmet i Nordslesvig. Det er brevvekslingen mellem Friedrich Büchert og hans mor, Marie Christine, en brevveksling, som Det danske Centralbibliotek i Flensborg stillede til min rådighed. Det er de originale breve mellem Jens og Maria Rasmussen, som deres barnebarn, Hans Henning Rasmussen, og hans hustru, Kirsten Rasmussen, stillede til min rådighed, før et uddrag af Maria Rasmussens breve blev offentliggjort. Endelig de originale breve mellem Christian Hollensen og Ingeborg Andresen, som Inge Adriansen velvilligt stillede til min rådighed. Disse breve var blevet indleveret til Sønderborg Slot i 1985 af Ingeborg og Christian Hollensens datter, Margrethe Nordemann Jensen. Hendes børn, Grethe Nordemann Jensen, Poul Nordemann Jensen og Christian Hollensen, havde, indtil de gennem mit arbejde med brevene blev præsenteret for dem, været uden kendskab til brevenes eksistens og moderens disposition. For dem blev kendskabet til denne korrespondance en øjenåbner. Disse tre brevvekslinger indtager derfor naturligt en stor plads i bogen.

I bogen er der imidlertid også uddrag og citater af tidligere offentliggjorte brevvekslinger mellem front og hjem. Hvor det har været muligt, har jeg søgt og fået de respektive forfatters samtykke til brug af deres bøger. I flere tilfælde har det været muligt at få kontakt med efterkommere af brevsriverne.

En lang række institutioner, forlag og enkeltpersoner har bidraget med informationer og billedmateriale til bogen. Det gælder Rigsarkivets afdeling i Aabenraa, Museum Sønderjylland og dets institutioner – Sønderborg Slot og Teglværksmuseet Cathrinesminde – Det danske Centralbibliotek i Flensborg, Historisk Arkiv for Haderslev Kommune, Lokalhistorisk Arkiv for Gl. Tønder Kommune, Lokalhistorisk Arkiv i Ulkebøl, Skodborg Hjemstavnsarkiv, Lokalarkivet i Løgumkloster, Lokalhistorisk Forening for Øster Lindet Sogn, Lokalhistorisk Arkiv for Moltrup-Bjernerne Kommune og Forlaget Ådalen.

Lederne og medarbejderne ved disse institutioner har været umådelig imødekommende og hjælpsomme.

En særlig tak retter jeg til Grethe Nordemann Jensen, Poul Nordemann Jensen, Christian Hollensen, Kirsten Vinge Rasmussen, Merete Bo Thomsen, Jørgen Friis Bak, Torben Vestergaard, Randi Helwig og ikke mindst til den for mig ukendte fagfællebedømmer for dennes rosende omtale af manuskriptet og dennes mange detaljerede bemærkninger, der har forbedret manuskriptet betydeligt. Tak til forlagsredaktør Jakob Offersø Brøbecher for konstruktivt samarbejde under udarbejdelse af bogen.

I alfabetisk rækkefølge er nævnt de mange, som jeg har trukket på under udarbejdelse af bogen, og som jeg skylder stor tak: Jørgen Bendorff, Jørgen Duus, Kim Furdal, Marianne Fynbo, Hans Schultz Hansen, Jørgen Hollensen, Karen Hollensen, Svend Hollensen, Vibeke Horten, Vagn Lauritzen, Lenart Madsen, Jane Nissen, Mogens Rostgaard Nissen, Martin Bo Nørregård, Dan Obling, Helene Petersen, Kåre Petersen, René Rasmussen, Bent Vedsted Rønne, Sten Skjøtt, Marie Storm, Mogens Stylsvig, Birgitte Thomsen, Annette Østergaard Schultz, Sigrid Wemmelund og Sven Sigurd Wemmelund.

Det har været berigende at korrespondere og mødes med den lange række af efterkommere og slægtninge til de nordslesvigske brevskrivere rundt om i Danmark og i Sydslesvig.

Teksten til nogle af billederne er resuméer af teksten til de tilsvarende billeder i Claus Bundgård Christensen og Bo Nørregårds bog *Verdenskrigens danske billeder 1914-1918*. Billederne af Chrestine og Mathias Nygaard er publiceret i Nina Emilie Hansens bog *Når Gud sender krige ... og folk sender breve*, som er stillet til rådighed af forlaget Ådalen. Det har ikke været muligt at finde frem til rettighedshaverne til disse billeder. Dertil kommer et par publicerede billeder, som oprindeligt har befundet sig i det nedlagte Reichsarchiv i Berlin.

Tak til Dansk Kultursamfund af 1910, Den Hielmstjerne-Rosencroneske Stiftelse, Konsul George Jorck og Hustru Emma Jorck's Fond og VELUX FONDEN, der har støttet udgivelsen af bogen.

Introduktion

I historien om Den første Verdenskrig er Østfronten mindre kendt end Vestfronten. Kampene på Vestfronten har domineret historieskrivningen og litteraturen om 1. Verdenskrig. Bøgerne *Im Westen nichts Neues* (1928) og *Der Weg zurück* (1931) af Erich Maria Remarque og *In Stahlgewittern* (1920) og *Das Kampf als inneres Erlebnis* (1922) af Ernst Jünger er nok de bedst kendte tyske litterære værker.

I den danske historieskrivning har Vestfronten også været alt dominerende med bogen *Sønderjyderne og Den store Krig 1914-1918* (2006), redigeret af Inge Adriansen og Hans Schultz Hansen, og det udtømmende værk om Vestfronten *Danskere på Vestfronten: 1914-1918* (2009) af Claus Bundgård Christensen. Med bogen *Sønderjyder på Østfronten i 1. Verdenskrig* er der tilstræbt at råde bod på denne ensidighed og give en samlet fremstilling af 1. Verdenskrigs påvirkning af de dansksindede nordslesvigske krigsdeltagere på Østfronten og kvinderne i hjemmet.

Bogen er ikke som de fleste beretninger om 1. Verdenskrig en krigshistorie i traditionel forstand, således som også *Danskere på Vestfronten: 1914-1918* til dels er det. Jeg har i bogen derimod fokuseret på den enkelte dansksindede nordslesvigske mands og hans nærmeste pårørendes (hustrus eller mors) oplevelser og erfaringer under 1. Verdenskrig på Østfronten og i hjemmet. 1. Verdenskrig var en krig, som de dansksindede nordslesvigere som borgere i Preussen siden 1866 mod deres vilje blev tvunget ind i. Bogen er overvejende baseret på breve til og fra Østfronten, fra mændene som aktive deltagere i krigshandlingerne og fra kvinderne som ansvarlige for hjemmene i Nordslesvig. Bogen er således et forsøg på en samlet beretning om de dansksindede nordslesvigere på Østfronten og deres pårørende i hjemmet under 1. Verdenskrig baseret på deres oplevelser og erfaringer, en beretning, som i sin helhed ikke tidligere er udgivet.

Materialet til bogen er dagbøger og breve fra Østfronten til hjemmet og breve fra hjemmet til soldaten på Østfronten. Det er derfor den dansksindede soldats og den pårørendes egne ord, der kommer til at fortælle historien om Østfronten, om det, han oplevede, og om det, der skete i hjemmet. Dermed er bogen tillige et vidnesbyrd om soldatens og hustruens mestringsstrategier under adskillelsen i de fire år, krigen varede.

1. Verdenskrig var den første krig, hvor både slagmarken og det civile liv var direkte berørt. Det civile liv i Tyskland og dermed også i Nordslesvig blev især påvirket af de allieredes søblokade, som skabte mangel på fornødenheder til landbrug og husholdning. Der kunne derfor tales om en total krig med en front og en hjemmefront, hvor begge fronter var involveret i og påvirket af krigen.

Antallet af bevarede breve både fra Øst- og Vestfront fra de dansksindede nordslesvigske soldater til hjemmet er stort og foreligger udgivet dels i bøger, dels elektronisk. De pårørende har i stor udstrækning opbevaret brevene fra fronterne, og de er nu enten overladt til arkiver eller befinder sig stadig i privateje. Nye breve dukker med jævne mellemrum stadig op. Derimod er antallet af større brevsamlinger, som omfatter breve både fra hjemmet og fra fronten, mere beskedent. Når antallet af brevsamlinger, som også omfatter et større antal breve fra hjemmet, er fåtallige, hænger det sammen med van-

skeligheden for kampsoldaterne at opbevare brevene fra hjemmet. De måtte opbevares i "tornysteret", indtil de kunne bringes hjem under en orlov eller sendes som en pakke. Soldaterne i felten havde under kampene nok at bære på i forvejen. Det var lettere for soldaterne bag fronten, i *Etappe*, at opbevare breve fra hjemmet. Det er netop til soldater bag fronten, de omfattende brevsamlinger fra hjemmet overvejende stammer.

I brevene fra hjemmet tegner der sig et billede af forholdene hjemme i Nordslesvig under 1. Verdenskrig og af kvindernes erfaringer og oplevelser på hjemmefronten. Der tegner sig også et billede af den dansksindede kultur i Nordslesvig. Brevene giver tillige et indblik i de kvindelige brevskrivers karakter. De afslører sig så at sige på godt og ondt. De er gennemgående tålmodige over den skæbne, som krigen bød dem.

Gennem de dansksindede nordslesvigske soldaters dagbøger og breve fra Østfronten har det været muligt at få indblik i deres erfaringer og oplevelser på Østfronten, uden at de havde et dybere kendskab til hærledelsens strategi eller hærenes overordnede bevægelser. De måtte passivt følge med deres regiment. En kort omtale af krigens gang på Østfronten er imidlertid nødvendig for at kunne placere brevskriverne i det rette miljø.

Da der var tale om en total krig med medspillere både ved fronten og ved hjemmefronten, er der i bogen fokuseret på brevsamlinger, der omfatter omtrent lige mange breve fra Østfronten og fra hjemmet. Kun derved får man et indtryk af den totale krigs betydning for soldaterne ved fronten og for de pårørende i hjemmet. Det har tillige været afgørende, at brevkorrespondancen er hyppig og omfattende af omfang, og at den dækker hele det tidsrum, hvor soldaten var ved fronten, fra 1914/15 til 1919, da de sidste dansksindede nordslesvigere endelig kom hjem fra Ukraine. Jeg har bevidst undladt at fortælle om de dansksindede nordslesvigske krigsfanger i Frankrig, England og først i Rusland og senere i Sovjetunionen.

Det har i denne bog været muligt at præsentere brevsamlinger mellem Østfronten og hjemmet, som ikke tidligere har været offentliggjort eller analyseret, takket være den velvillighed, jeg har mødt hos ejerne af disse brevsamlinger. Netop gennem disse brevsamlinger er det lykkedes at få et indgående og detaljeret billede af forholdene ved front og hjemmefront.

Brevene, som ligger til grund for bogen, stammer overvejende fra medlemmer af den oplyste og velstillede dansksindede nordslesvigske storbondestand. De giver derved også et enestående indblik i den nordslesvigske bondekultur i begyndelsen af 1900-tallet. Den nordslesvigske dansksindede storbondestand var veluddannet og havde lært at formulere sig på det danske sprog under deres ophold på efterskoler, højskoler og fagskoler i Danmark. Den dansksindede bondestand var hjørnестenen i bevarelsen af den dansksindede kultur og identitet i Nordslesvig. Brevene er affattet i et dansk, som

netop bærer præg af brevskrivernes påvirkning fra deres ophold på danske institutioner.

Det store flertal af dansksindede nordslesvigere havde imidlertid kun haft 7-8 års skolegang i tysk skole, hvor de tyske myndigheder siden 1888 kun tillod, at religionsundervisningen foregik på dansk. De foreliggende brevsamlinger fra både front og hjem kan derfor ikke siges at være repræsentative for det store flertal af dansksindede nordslesvigske krigsdeltagere og deres pårørende. Der er bevaret langt færre breve fra mænd og kvinder fra husmands- og arbejderstanden. De sidstnævnte er oftest kortfattede og indeholder som regel kun konkrete beskeder.

Brevene viser, hvorledes 1. Verdenskrig og især Østfronten blev opfattet og håndteret af de menige medspillere ved front og hjemmefront i denne første totale krig, en synsvinkel, som Wolfgang Wette har udtrykt i titlen til sin bog *Der Krieg des kleinen Mannes. Eine Militärgeschichte von unten*. Der bliver i min bog, således som i den ovenfor nævnte, ikke detaljeret fortalt om, hvad der foregik på Østfronten i et militærhistorisk perspektiv, men Østfronten og dens påvirkning af soldaten ved fronten og kvinderne ved hjemmefronten er rammen om personernes handlinger og deres tanker i brevene. Personernes tanker etablerer et slags mentalitetshistorisk perspektiv i den mikrohistoriske tilgang til materialet. "Mentalitetshistorisk" forstået som de tanker, de involverede ved fronten og i hjemmet gjorde sig, men ikke det historiografiske begreb "mentalitetshistorie", der udviklede sig i den franske *Annales*-bevægelse.¹ Brevene er brugt på deres egne betingelser og former selv, hvad der skrives i bogen. De er beretninger om de umiddelbare og ubearbejdede oplevelser, indtryk, tanker og handlinger placeret i personernes psykologiske og sociale ramme og farvet af deres erfaringer. Der anvendes imidlertid ikke en fuldstændig åben analytisk tilgang til materialet, som det er mikrohistoriens kendemærke, men der lægges bevidst vægt på, hvad kildematerialet, dvs. brevene, siger om de mestringsstrategier, personerne benyttede sig af for at kunne klare adskillelsen og de ændrede betingelser i deres liv. Der bliver dermed i nogen grad lagt bånd på det mikrohistoriske kildemateriale.

Da brevsamlinger fra hjemmet til dansksindede nordslesvigske soldater på Østfronten er få, indgår i bogen også kendte og publicerede brevsamlinger fra hjemmene til mændene på Vestfronten, samlinger, som der er mindre end en håndfuld af. Dette gøres for at kunne give så nuanceret et billede af de enlige kvinder i Nordslesvig som muligt. Forholdene i hjemmene i Nordslesvig var jo ens, hvad enten manden var på Øst- eller Vestfronten.

Ud over publicerede brevsamlinger og dagbøger fra Østfronten foreligger der en del publicerede erindringer og litterære værker baseret på breve fra Østfronten. I den udstrækning det er fundet relevant, refereres der til dem i bogen, selv om de som kildemateriale har visse begrænsninger, idet der kan

være erindringsforskydninger og/eller mere eller mindre bevidst manipulation af kilderne fra forfatterens side. Men også i denne bog er der af forfatteren naturligvis foretaget en udvælgelse af brevene for at illustrere centrale emner, et forhold, der er uomgængeligt, hvis ikke samtlige breve skulle offentliggøres i deres fulde omfang.